

Вадим ЗАДУНАЙСЬКИЙ

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА БОЙОВА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ (1917–1921)

У статті розглянуто особливості військової організації та бойової діяльності українських повстанських формувань упродовж 1917–1921 рр. Повстанці мали власну військову організацію та використовували досягнення російських формувань, українських революційних військ і досвід українських козаків. Найбільше українські козацькі військові досягнення застосовували повстанські загони кубанських козаків. Всі українські повстанські формування намагалися діяти в залежності від конкретної ситуації.

Ключові слова: *Українська революція, повстанський рух, Директорія УНР, махновський рух.*

Події 1917–1921 рр. відіграли визначальну роль у новітній історії України, обумовивши особливості подальшого національно-державного життя. Зрозуміло, що й досвід військового будівництва тих часів став цінним набутком у відповідній царині буття. Варто звернути увагу й на те, що певні досягнення та прорахунки мали місце не лише у діях українських державних інститутів, але й тих, що діяли поза їх контролем.

Все це стосується й українського повстанського руху, що вирізнявся специфікою пріоритетів та розмаїттям організаційних форм. Саме тому комплексне дослідження різноманітних форм українського військового життя за революційної доби є важливим для повноцінного розуміння процесів, які відбувалися у цей період. Слід враховувати і те, що особливості бойової діяльності повстанських формувань вплинули на пріоритети військової підготовки та мистецтва регулярних військових утворень, що стало внеском у скарбницю військового мистецтва.

Отже, дослідження окремих аспектів військової організації та бойової діяльності українських повстанських угруповань під час революційних зрушень 1917–1921 рр. є важливою складовою як історії українських військових формувань, так і в цілому історії України.

Історія Української революції та національних військових формувань тих часів привернула увагу значної кількості вітчизняних та зарубіжних науковців, які досягли значних успіхів у відповідних дослідженнях, але зазначена нами специфічна проблематика все ще залишається недостатньо розробленою.

Так, у працях українських військових діячів (В. Петрова, О. Удовиченка та Л. Шанковського), що опинились у еміграції, розкрито важливі аспекти становлення та бойової діяльності українських військових утворень упродовж 1917–1921 рр.¹. Поряд із цим, доводиться констатувати, що деякі аспекти військової організації та

бойової діяльності лише побіжно аналізуються згаданими авторами. Проблематика військово-повстанського руху взагалі відсутня.

Певний внесок у вивчення і розробку згаданої проблематики внесли й сучасні зарубіжні вчені, проте, у їх працях теж головну увагу зосереджено на становленні й бойовій діяльності українських державних військових утворень. Про зазначені пріоритети свідчать праці З. Карпуса та М. Кротофіла². Певну цікавість викликають і розробки, присвячені козацькому повстанському рухові на Дону та Кубані, що пов'язаний з українською військово-козацькою спадщиною у згаданих регіонах³.

Сучасна вітчизняна історіографія послідовно досліджує актуальні проблеми революційної доби. Так, поступово здійснюється вивчення основ українського військового будівництва впродовж 1917–1920 рр.⁴. Відзначимо й появу цікавих досліджень В. Верстюка, В. Волковинського В. Чопа та Р. Ковалю, присвячених проявам українського повстанського руху на теренах Наддніпрянської України⁵.

Автор також розглядає деякі аспекти української військової тематики революційної доби та військово-козацькі традиції тих часів⁶. Поряд із цим, ретельного аналізу основ військової організації та бойової діяльності українських повстанських формувань досі не здійснив.

Отже, вітчизняні й зарубіжні науковці (попри значні успіхи в дослідженні військового будівництва у революційні часи 1917–1921 рр.) все ще не розкрили військово-організаційних основ українського повстанського руху та пріоритетів його бойової діяльності, що й обумовило доречність нашого звернення до відповідної проблематики у пропонованій розробці.

Метою цієї статті є дослідження деяких аспектів військової організації та бойової діяльності українських повстанських формувань упродовж 1917–1921 рр.

Джерельною основою розробки стали матеріали, почерпнуті в архівних установах (ЦДАВО України), археографічних збірках, мемуарах. Найважливіша джерельна база забезпечує певну достовірність результатів пропонованого дослідження.

Наукова новизна нашої роботи обумовлюється тим, що буде зроблена спроба розкрити невідомі аспекти військової організації та бойової діяльності українських повстанських формувань у зазначений період, а також введенням до наукового обігу низки невідомих, маловідомих джерельних матеріалів.

У пропонованій статті ми не досліджуватимемо становлення, зміст, ідеологічні, соціальні та політичні пріоритети повстанського руху. Перш за все, відзначимо військову націленість повстанських загонів, що залежала від особистої боєздатності повстанця. При цьому, зазначений зв'язок був закономірним і частково виявляв вплив козацьких традицій.

Певний внесок у становлення повстанських формувань мав досвід “Вільного Козацтва”, яке стало основою як протибільшовицьких виступів взимку–весною 1918 р., так і протигетьманських повстань у відповідних регіонах України⁷. В основі військової організації більшості повстанських загонів лежав територіальний принцип. Він виявлявся у створенні відповідних формувань згідно з приналежністю до того чи іншого населеного пункту⁸. Загони іноді об'єднувались у більші бойові одиниці, що в залежності від наявних контингентів називалися (за козацьким звичаєм) сотнями чи полками⁹.

Певний вплив на військово-організаційну структуру повстанства мала військова система Збройних Сил Української Народної Республіки, до складу якої деякий час входили як окремі повстанці, так і цілі загони. Яскравим прикладом цього був досвід повстанського з'єднання Отамана Зеленого, яке певний час діяло в якості Дніпрової Дивізії Наддніпрянської армії УНР, дотримуючись засад військово-організаційної системи: рій–чота–сотня–курінь–полк–бригада–дивізія¹⁰. Подібні впливи відчувались і в більшості загонів Наддніпрянського повстанства.

Тут слід наголосити також на цілеспрямованому намаганні проведу Директорії УНР у 1919–1921 рр. залучити український повстанський рух до спільних бойових дій проти Червоної й Білої армій. Одним із проявів цього було запровадження контролю Генеральним Штабом Збройних Сил УНР над тими повстанськими формуваннями, що боролися проти окупаційного режиму Радянської та Білої Росії¹¹. Відповідно здійснювалася розробка деяких елементів військово-організаційної системи (подібної до регулярної армії), для всіх дружніх повстанських формувань. Особливо ретельно до вирішення цього питання підійшли в 1920 р., коли було розроблено широкомасштабну систему організації та керівництва повстанського руху на Правобережній Україні. Зазначені наміри чітко викладалися у Наказі № 055 від 27 вересня 1920 р.¹² Необхідно наголосити, що тут йшлося про вищий рівень військово-організаційної системи до рівня бригади й дивізії. Так, у наказі було визначено поділ повстанських загонів на 10 районів, які зводилися до двох груп (Південну і Північну)¹³. Районні структури дорівнювали бригадам, а групи – дивізіям.

Отже, переважна більшість українських повстанських формувань, у той чи інший спосіб, використовувала досвід військово-організаційної системи незалежних українських державних утворень, які базувалися на досягненнях як дореволюційної Російської армії, так і тогочасних козацьких формувань з урахуванням власного бойового досвіду¹⁴.

Серед представників згаданих повстанських формувань відзначимо найпотужніші утворення: Дніпрова дивізія Отамана Зеленого, з'єднання Холодного Яру Отамана В. Чучупаки, з'єднання Отамана Гризла тощо¹⁵.

Звернемо увагу й на те, що деякі повстанські формування спочатку діяли під патронатом УНР, потім переходили на бік Радянської влади, але врешті-решт знову ставали на шлях боротьби з більшовиками. Прикладом таких коливань є діяльність з'єднання Отамана Григор'єва (спочатку перебувало на стороні Директорії УНР, потім деякий час воювало на стороні Червоної Армії, а насамкінець розпочало самостійну збройну боротьбу проти радянської влади)¹⁶. За таких умов згадане формування діяло з урахуванням впливів як української, так і радянської військово-організаційної систем.

Помітну роль в діяльності українського повстанського руху відіграв махновський рух, що найменше орієнтувався на українські незалежні державні утворення під керівництвом УЦР та Директорії. Натомість, слід помітити намагання побудувати військово-організаційну систему з урахуванням як наробок Червоної армії, так і власного бойового досвіду. Впливи Червоної армії були пов'язані з перебуванням махновської бригади (пізніше дивізії) у складі Червоної Армії в 1919–1920 рр., а також випадками масового переходу на бік Н.І. Махна червоноармійських полків

та бригад¹⁷. З огляду на це, військово-організаційна структура махновців багато в чому залежала від російських стандартів, які домінували у Червоній Армії.

Поряд із цим, махновські загони використовували як історичний, так і тогочасний досвід козацьких та українських формувань. Зокрема, початок махновським військам було покладено створенням “Чорної сотні”, що виявилася своєрідною гвардійською частиною повстанської армії, ще й до їх складу входила незначна частина родових козаків¹⁸. Мало місце й використання досягнень новітнього українського військового будівництва завдяки залученню загонів повстанців, попереднім досвідом участі у військових формуваннях УНР чи Української Держави, а також у вільно-козацькому русі.

Змістовним виявився також бойовий досвід, винахідливість і кмітливість махновців. Свідченням цього стало утворення нового роду військ – кулеметних полків, що були закріплені на тачанках, а також досконала система кількоступеневої мобілізації та матеріально-технічного забезпечення¹⁹. Не варто забувати й про спробу створення Революційної повстанської армії України /махновців (РПАУ/м) на основі як власних досягнень, так і взірців інших військово-організаційних систем.

Далі зупинимося на деяких принципах бойової діяльності українських повстанських формувань. Перш за все, підкреслимо, що за сприятливих умов багаточисельні й підготовлені повстанські загони могли застосовувати поширені прийоми військово-тактичних дій як у піхотному, так і кінному порядках із застосуванням кулеметів і артилерії. Такі вміння значною мірою базувалися на досягненнях дореволюційної Російської армії (це ж стосується взірців як Українських, так і Червоноармійських формувань), частково козацьких військових утворень: різноманітні тактичні прийоми наступу, відступу, маневрування на полі бою тощо²⁰. Основи зазначених дій були виписані у відповідних Статутах і Настановах.

Поряд із цим, дуже важливим постало питання напрацювання засад ведення бойових дій у запіллі. Тут найважливішим став принцип несподіваного й швидкого нападу на невідготовленого противника. За таких умов значну роль відіграла швидка мобілізація та рухливість. Зрозумілим було й забезпечення належної опорної бази та дружніх відносин із місцевим населенням. Яскравим прикладом використання такої тактики став повстанський рух у Холодному Яру (тривав до 1925 р.) та у Сійському відділі колишнього Кубанського козацького війська (загін Отамана В. Рябокonia діяв у 1920–1925 рр. у плавнях над р. Єя)²¹. Суть повстанських дій на цій території виявлялась у здійсненні постійних нальотів на ворожі установи й підрозділи, що знаходилися на незначній відстані від опорного центру. Чи не найчисельнішим повстанським формуванням, що діяло від опорного центру, був загін Отамана Зеленого. При цьому, згадане формування іноді здійснювало й масштабні напади на ворожі війська, які перебували у крупних центрах України (Київ чи Умань)²². Певне значення у повстанській боротьбі деякий час займали дії рухливих загонів, які постійно пересувались у степовій зоні України чи на Правобережній Кубані. Особливо успішними вони були на початку 20-х рр. ХХ ст. на Кубані, де діяли “летючі” кавалерійські загони досвідчених козацьких старшин²³.

Відзначимо й те, що козацькі повстанські загони постійно застосовували свої традиційні тактичні прийоми бою (“лава”, “вентир”, “кроки” тощо) як на рівні

окремого загону, так і крупного з'єднання²⁴. Завдяки цьому вони мали більше шансів на перемогу в бою.

Окремо розглянемо деякі досягнення військового мистецтва загонів махновців. Насамперед, відзначимо тривале й успішне застосування кулеметних тачанок, що діяли як окремо, так і у вигляді полків²⁵. Завдяки їх застосуванню суттєво збільшувалася вогнева міць махновських загонів. Згадана новація стала наслідком військової творчості винахідливих українських повстанців степової зони України. Важливу роль у військових діях махновців відігравали й глибокі рейди мобільними кінними групами (рейд на Маріуполь), що дозволяло, завдяки маневру, забезпечити не лише перевагу в бойовому зіткненні, а й заскочити противника зненацька²⁶. Стосовно інших засобів тактики та бойового вишколу, слід визнати орієнтацію на дореволюційні принципи ведення як кавалерійського (фронтальна атака), так і піхотного бою (вогневий бій за підтримки кулеметів)²⁷.

Отже, махновський повстанський рух використовував основні принципи військових дій дореволюційних російських і тогочасних червоноармійських військ та спирався на досягнення свого самобутнього військового мистецтва, що забезпечило успішність збройної боротьби проти переважаючих сил противника впродовж тривалого часу. До речі, Н. Махно вважав, що успіхи його повстанських формувань більше залежали від селянської кмітливості, а не військової стратегії²⁸.

Таким чином, українські повстанці під час революційних зрушень 1917–1920 рр. виявили здатність до творення різноманітних достатньо функціональних військово-організаційних структур на території Наддніпрянської України та Кубані (тут найвиразніше виявилась українська військово-козацька спадщина). Певне значення мало й використання досвіду як дореволюційних російських, так і новітніх українських та червоноармійських формувань. Відзначимо також визначальну роль нововведень, що стали результатом військової творчості талановитих українців. Все це стосувалося й військового мистецтва, яке так само виявляло зв'язок із досвідом попередніх і тогочасних регулярних військових формувань, а також обумовлювалося потребами й умовами специфічної повстанської боротьби. Отже, український повстанський рух посів вагоме місце як в історії Українського Війська, так і в розвитку національних військових традицій.

Пропонована розробка не вичерпує всієї суті означеної проблематики, котра заслуговує на подальше опрацювання вітчизняними та зарубіжними вченими.

¹ *Петров В.* Військово-історичні праці. Спомини / Упоряд. В. Сергійчук. – К.: Поліграфкнига, 2002. – С. 35–230; *Шанковський Л.* Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – 319 с.; *Удовиченко О.* Україна у війні за державність 1917–1921. – Вінніпег, 1954. – 476 с.

² *Karpus Z.* Wschodni sojusznicy polski w wojnie 1920 roku. – Toruń, 1994. – 230 s.; *Krotofil M.* Українська Армія Халіцка. – Toruń, 2002. – 205 s.

³ *Баранов А.В.* Повстанческое движение “бело-зеленых” в казачьих областях Юга России (1920–1924 гг.) // Казачество России в Белом движении. Белая Гвардия. Альманах № 8. – М.: “Посев”, 2005. – С. 119–129; *Карпенко С.В.* Очерки истории белого движения на Юге России (1917–1920 гг.) / 3-е изд., доп. и перераб. – М.: Изд-во Ипполитова, 2006. – 456 с.;

- Ратушняк О.В.* Политические искания Донского и Кубанского казачества в годы Гражданской войны в России (1918–1920 гг.) // Там само. – С. 17–23.
- ⁴ *Бондаренко В.* Відродження козацтва на Катеринославщині (серпень–вересень 1917 р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 160–165; *Кравчук М.* Організаційно-правові аспекти розвитку Вільного Козацтва та його роль у державотворчому процесі України // Нова політика. – 1999. – № 1. – С. 10–15; *Пархоменко В.* Українські військові формування П. Скоропадського на Півдні України у 1918 році // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 7. – К., 1999. – С. 98–101; *Тинченко Я.* Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття, 1917–1921 роки. – К., 1995. – 258 с.
- ⁵ *Верстюк В.Ф.* Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К.: Наук. Думка, 1992. – 368 с.; *Волковинський В.М.* Нестор Махно в історії національно-визвольних і соціальних змагань в Україні. Автореф. дис. ... доктора іст. наук. – К., 1996. – 79 с.; *Чоп В.М.* Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: Проблема ідеології, суспільного та військового устрою. Автореф. дис. канд. іст. наук / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2002. – 18 с.; *його ж:* Союз і змова: обставини підписання і розриву військово-політичної угоди РПАУ/ махновців/ та УНР (вересень 1919 р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 206–221; *Коваль Р.* Отаман Зелений: історичний нарис. – Вінниця: ДП “Державна картографічна фабрика”, 2008. – 200 с.
- ⁶ *Задунайський В.* Ранги та посади Наддніпрянської Армії // Київська старовина. – 1994. – № 4. – С. 104–110; *його ж:* Українські козацько-лицарські традиції в Наддніпрянській армії УНР (1917–1919 рр.) // Схід. – 2001. – № 3. – С. 60–62; *його ж:* Козацькі учбові збори початку ХХ ст. – центри вишколу з козацького військового та бойового мистецтва // Український історичний збірник / Голов. ред. В. Смолій. – Вип. 7. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 268–279; *його ж:* Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. : Монографія. – Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с. іл.; *його ж:* Вплив імперської спадщини на становлення структур Збройних Сил України в 1917–1920 рр. // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В. Добров. – Донецьк, 2008. – № ½. – С. 252–258.
- ⁷ *Задунайський В.* Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – С. 134, 185.
- ⁸ Там само. – С. 134–136, 182–185.
- ⁹ *Коваль Р.* Вказ. праця. – С. 25.
- ¹⁰ Там само. – С. 30; *Задунайський В.* Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – С. 150.
- ¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 58. – Арк. 75.
- ¹² Там само.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ *Задунайський В.* Вплив імперської спадщини на становлення структур Збройних Сил України в 1917–1920 рр. – С. 252–258.
- ¹⁵ *Дорошенко М.* Василь Чучупака // Героїзм і трагедія Холодного Яру. – К.: “Поліфаст”, 1996. – С. 66; *Мироненко Г.* Родина Чучупаків // Героїзм і трагедія Холодного Яру. – С. 52; Українські діячі // Героїзм і трагедія Холодного Яру. – С. 310, 311; “Наименование и численность банд” // Героїзм і трагедія Холодного яру. – С. 145.
- ¹⁶ *Стахів М.* Україна в добі Директорії. – Скрантон, 1963. – Т. 2. – С. 148.
- ¹⁷ *Волковинський В.М.* Вказ. праця. – С. 36; *Верстюк В.Ф.* Вказ. праця. – С. 65, 184; *Махно Н.* Воспоминания. – М.: “Республика”, 1992. – С. 292–295, 312–314.
- ¹⁸ *Волковинський В.М.* Вказ. праця. – С. 12; *Чоп В.М.* Махновський рух в Україні 1917–1921 рр. – С. 13.
- ¹⁹ *Волковинський В.М.* Вказ. праця. – С. 31, 34, 60, 61.
- ²⁰ Там само.; *Верстюк В.Ф.* Вказ. праця. – С. 298; *Задунайський В.* Вплив імперської спадщини на становлення структур Збройних Сил України в 1917–1920 рр. – С. 252–258.

- ²¹ Останні холодноярці – брати Блажевські // Героїзм і трагедія Холодного Яру. – С. 252–253; *Задунайський В.* Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XX ст. – С. 183.
- ²² *Коваль Р.* Вказ. праця. – С. 26–31, 55–57.
- ²³ *Хижняк И.* Годы боевые. – Краснодар: “Советская Кубань”, 1957. – С. 316–325.
- ²⁴ Наставление для ведения занятий с казаками в учебных сборах // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – СПб., 1911. – От. 1. – С. 2460–2472.
- ²⁵ *Волковинський В.М.* Вказ. праця. – С. 31; *Верстюк В.Ф.* Вказ. праця. – С. 41; *Чон В.М.* Вказ. праця. – С. 13.
- ²⁶ *Волковинський В.М.* Вказ. праця. – С. 31, 34, 60, 61; *Верстюк В.Ф.* Вказ. праця. – С. 41–42, 178, 181, 186; *Чон В.М.* Вказ. праця. – С. 13, 14 .
- ²⁷ *Верстюк В.Ф.* Вказ. праця. – С. 186, 298; *Волковинський В.М.* Вказ. праця. – С. 60–61.
- ²⁸ *Верстюк В.Ф.* Вказ. праця. – С. 42.

Vadym Zadunaiskyi. ORGANIZATION AND MILITARY ACTIVITY OF THE UKRAINIAN INSURGENT FORMATIONS (1917–1921)

In article it is considered features of the military organisation and fighting activity of the Ukrainian insurgent formations in 1917–1921 Insurgents had own military organisation and used achievements of the Russian formations, the Ukrainian revolutionary armies and experience of the Ukrainian Cossacks. The Ukrainian Cossack achievements were a basis for actions of insurgent groups of the Kuban Cossacks. All Ukrainian insurgent formations aspired to operate according to a fighting situation.

Key words: *Ukrainian revolution, insurgent movement, Directory of UNR, Mahno movement.*